

VILMANTĖ LIUBINIENĖ

Kauno technologijos universitetas, Lietuva
Kaunas University of Technology, Lithuania

KULTŪRINIS VERTYBINIS IŠŠŪKIS: AR GEBAME ADAPTUOTIS?

Challenge to Cultural Values:
Are We Able to Adapt?

SUMMARY

This article discusses the dynamics of the development of universal values in the context of global change. In order to assess the factors leading to a persistent adaptation to changing environmental conditions, it is important to analyse value systems and their development in detail. The analysis begins with a discussion and comparison of the value theories of Shalom H. Schwartz and Ronald Inglehart and then moves on to a discussion of Lithuania's position on the *World Cultural Map*. The map shows that Lithuania is moving away from traditional values, and although material values still dominate, it is likely that post-material values will gradually prevail as the appreciation of individualism grows. The study concludes with a summary of trends. On the bases of these trends, we can state that with the advancement of self-expression values, adaptation to changing conditions become more fluent.

SANTRAUKA

Straipsnyje aptariama universaliųjų vertybių raidos dinamika globalių pokyčių kontekste. Siekiant įvertinti veiksnius, lemiančius sklandesnę adaptaciją prie pakitusių aplinkos sąlygų, svarbu išsamiai analizuoti vertybių sistemas ir jų kaitą. Analizė pradedama Shalomo H. Schwartzo ir Ronaldo Ingleharto vertybinių teorijų aptarimu ir sugretinimu, pereinančiu į Lietuvos pozicijos aptarimą pasaulio *Kultūrų žemėlapyje*. Lietuvos pozicija šiame žemėlapyje rodo, kad tolstama nuo tradicinių vertybių, ir nors dar dominuoja materialiosios vertybės, tikėtina, kad augant individualizmo vertinimui, pamažu įsivyras postmaterialiosios vertybės. Apžvalga baigiama tendencijų apibendrinimu, kuriuo remdamiesi galime teigti, kad įsigalint saviraiškos vertybėms, adaptacija prie kintančių sąlygų tampa sklandesnė.

RAKTAŽODŽIAI: kultūra, vertybės, adaptacija, saviraiška.

KEY WORDS: culture, values, adaptation, self-expression.

IVADAS

Pristatydami ką tik pasirodžiusią De Gruyter leidyklos išleistą knygą *Corona ir darbas pasaulyje (Corona and Work around the Globe, Eckert ir Hentschke (red.), 2021)*, grupė autorių iš penkiolikos šalių kelia klausimą: ar esame pakankamai lankstūs, kad galėtume prisitaikyti prie naujo pasaulio, į kurį prieš mūsų visų valią įklampino Corona-19 virusas?

Gebėjimas greitai reaguoti, lanksčiai prisitaikyti prie pakitusių sąlygų nėra vien individualus bruožas. Kad sistema pradėtų veikti, reikalingas kolektyvinis, bendruomeninis, kartu ir kultūrinis atsakas. Patirtys, dokumentuotos tiek tekste, tiek vaizdine forma penkiolikoje

šalių ir sugulusios į minėtą knygą, analizuoja pagilėjusios socialinės atskirties problemą, nedarbą, iškreiptą darbo rinką ir begalę kitų transformacijų.

Pradėjus gilintis į problemą, kas lemia greitesnę adaptaciją ir lankstumą neįprastomis naujomis sąlygomis, matome, kad globaliu mastu vienoms šalims geriau sekasi kovoti su viruso sukeltomis pasekmėmis, kitoms – blogiau. Be ekonominių, politinių, socialinių ir begalės kitų faktorių, lemiančių sėkmingą krizės įveikimą, pravartu įvertinti ir kultūrinius veiksnius, prisidedančius prie visuminio situacijos valdymo ir gebėjimo adaptuotis prie pakitusio pasaulio.

UNIVERSALIŲJŲ VERTYBIŲ SISTEMA – PAMATINIS KULTŪROS DĖMUO

Dažniausiai vartojamuose kultūros sąvokos apibrėžimuose vertybės įvardijamos kaip pamatinis kultūros dėmuo. Nuo vertybinio pagrindo priklauso pasaulio suvokimas, formuojasi požiūris, o jam pakitus, keičiasi ir žmonių elgesys (Schwartz 2006). Tad vertybės kinta, ir ypač tai akivaizdu krizių laikotarpiu. Remiantis šia nuostata, kyla klausimas, kokia kultūrinio vertybinio pamato svarba galimiems pokyčiams visuomenėje?

Kultūros analizė neišvengiamai siejasi su universaliųjų vertybių sistema. Tarp atskirų asmenų ir grupių egzistuoja įvairios vertybinio sutarimo sritys, atsirandančios dėl išskirtinės socialinių sąlygų ir interesų patirties. Šios skirtingos vertybės gali lemti gyventojų segmentų formavimąsi pagal jų asmeninę patirtį ir

interesus. Taigi svarbu išsamiai analizuoti vertybes, vertybių sistemas ir vertybių kaitą, jei norime suprasti veiksnius, lemiančius lankstesnę ir greitesnę adaptaciją prie pakitusių aplinkos sąlygų.

Kultūra apima visą visumą idėjų ir materialių dalykų, kuriuos sukūrė žmonių visuomenė ir kuriuos pritaikė savo gyvenimui. Kultūra yra žmogaus veiklos produktas, bet gimdamas žmogus jau patenka į atitinkamą kultūrą, kurią sukūrė prieš tai gyvenę ir gyvenantys joje žmonės. Kadangi kiekviena karta sukuria vis kažką naujo, tai kultūra ilgainiui keičiasi.

Kultūra apima visus grupinės veiklos aspektus – mąstyseną, tikėjimą, pažinimą ir jausmus, kurie susiformavo socialinėse grupėse dėl ilgalaikės patirties ir perduodami iš kartos į kartą. Anot

Edwardo Tyloro (1924), kultūra yra ta visuma, kurią sudaro žinojimas, tikėjimas, menas, moralė, papročiai ir visi kiti gebėjimai bei įpročiai, kuriuos žmogus įgyja būdamas visuomenės nariu. Kultūros pagrindą sudaro tradicinės, istoriškai patikrintos idėjos ir vertybės.

Universalijų vertybių sistemos tyrimai gali būti psichologijos, sociologijos, antropologijos, etnologijos ir daugelio kitų mokslo sričių tyrimo objektu. Tai paaiškina, kodėl pastaraisiais dešimtmečiais taip plačiai paplito tarpdisciplininiai vertybinių sistemų tyrimai. Psichologai, sociologai ar antropologai vertybes sutartinai apibrėžia kaip kriterijus, kuriais vadovaudamiesi žmonės pasirenka ir pateisina veiksmus, vertina save ir kitus žmones bei įvykius (Rokeach 1973; Williams 1968; Kluckholn 1951). Shalomas Schwartzas ir Wolfgangas Bilsky (1987: 556) pateikia tokį vertybių apibrėžimą: „Vertybės – tai idėjos ir įsitikinimai, formuojantys pageidautiną žmogaus būvį ar elgseną. Vertybėmis vadovaujamosi specifinėse situacijose, joms padedant pasirenkamas ir vertinamas žmogaus elgsensys bei įvykiai, kurie mūsų sąmonėje išsidėsto santykinė svarbos tvarka.“

Mokslinėje literatūroje dažniausiai aprašomi tarpkultūriniai vertybiniai tyrimai (Hofstede 1980; Schwartz ir Bilsky 1987, 1990; Inglehart 1990, 1995, 2018). Tokio pobūdžio tyrimai yra efektyvūs, nes padeda atskleisti vertybinius kultūrinius skirtumus, kuriuos lemia skirtingos socialinės, ekonominės ir politinės visuomenės struktūros. Visuomenės vertybinės orientacijos sutrikimai trikdo ir asmens vertybinę orientaciją, nes asmenybė formuojasi visuomenėje.

1987 m. du mokslininkai – Shalomas Schwartzas ir Wolfgangas Bilsky – išplėtojo teoriją apie universaliasias žmogiškąsias vertybes. Ši teorija apibrėžia vertybių turinį bei struktūrą. Sh. Schwartzas ir W. Bilsky, remdamiesi griežta motyvacija, atrinka vertybes, kurios yra universalios visose kultūrose. Atsižvelgiant į universalius žmonių poreikius, apibrėžiami vertybiniai tipai. Remiantis prioritetinėmis vertybėmis, išskiriamos priešingos viena kitai ir sugretinamos panašios vertybės. Kurdami šią teoriją, Sh. Schwartzas ir W. Bilsky atsižvelgė į tris veiksnius, priimtinius visiems individams ir visuomenėms. Tai individų, kaip biologinių organizmų, poreikių tenkinimas, koordinuotos socialinės sąveikos būtinumas, grupių išlikimo ir jų gerovės kilimo užtikrinimas. Remdamiesi šiais universaliais žmonių poreikiais, Sh. Schwartzas ir W. Bilsky išskiria septynias vertybių motyvacinės sritis. Pavyzdžiui, saugumo motyvacija grindžiama atskirų asmenų ar grupių poreikiu apsisaugoti bei apsiginti nuo išorinės grėsmės. Atskirų vertybinių tipų išskirimui naudotasi ir M. Rokeacho (1973) pasiūlytu vertybių grupavimu. Kuriant teoriją visos hipotezės buvo testuojamos ir galiausiai Sh. Schwartzas ir W. Bilsky (1987; 1990) sudarė universalią vertybių turinio tipologiją, sugrupuodami 56 vertybes į 10 vertybinių tipų, kurie aptinkami daugiau kaip 40 kultūrų. Kiek vėliau, tobulindamas ir plėsdamas šią teoriją, Sh. Schwartzas (1992: 10) pridėjo dar vieną, 11-ąją vertybinį tipą – dvasingumą.

Remiantis Sh. Schwartzo ir W. Bilsky (1987) teorija, vertybes galima grupuoti pagal tai, kiek jos išreiškia individualius

ar kolektyvinius interesus. Atitinkamai, anot Sh. Schwartzo (1992: 13), vertybės, kurios padeda individualiems interesams, yra priešingos toms vertybėms, kurios atspindi kolektyvinius siekius. *Individualizmas / kolektyvizmas* yra pagrindinė vertybių skiriamoji dimensija tiek visuomenės (Hofstede 1980; Mead 1967), tiek individualiame lygmenyje (Schwartz ir Bilsky 1987; Triandis 1987). G. Hofstedas (1980) teigia, kad visuomenės iš pa-

grindų skiriasi pagal tai, kaip jų nariai vertina individualius ar kolektyvinius siekius. Individualių siekių grupę sudaro valdžios, tikslo, hedonizmo, aktyvumo, savarankiškumo vertinimas. Kolektyvinius interesus išreiškia palankumas, tradiciškumas, konformizmas, universalumas ir saugumas. Dvasingumo vertybinės grupės priskyrimas individualaus ar kolektyvinio pobūdžio vertybėms gali kisti.

LIETUVA PASAULIO KULTŪRŲ ŽEMĖLAPYJE

Amerikoje politologijos profesorius Ronaldas Inglehartas iš Mičigano universiteto kartu su kitais mokslininkais nuo 1981 m. iki šių dienų vykdo Pasaulio vertybių tyrimus (*World Values Survey*). Šių tyrimų tikslas – patikrinti hipotezę, teigiančią, kad ekonominis vystymasis veikia vertybinę sistemą ir todėl ji kinta. Tie pokyčiai savo ruožtu veikia tų visuomenių ekonomines, politines, socialines bei kultūrinės sistemas. 1990–1991 m. pasaulio apklausoje dėl vertybių dalyvavo 43 šalys, o tai sudarė 70 procentų pasaulio gyventojų (Inglehart 1995). Ši apklausa nuo 1990 m. vykdoma ir Lietuvoje. Duomenys apie Lietuvos vertybines orientacijas, pateikti pasauliniame kontekste, rodo, kuo Lietuva panaši ir kuo skiriasi nuo kitų kultūrų. Šios apklausos metu tiriamas požiūris į religiją, politiką, darbą, ekonomikos vystymąsi, šeimos vertybes, seksualines mažumas ir lyčių santykius. R. Inglehartas ir Ch. Welzelis (2020) teigia, kad pasaulyje egzistuoja du pagrindinių tarpkultūrinių variacijų matmenys: 1) tradicinės

vertybės prieš pasaulietines racionalias vertybes; 2) išlikimo vertybės prieš saviraiškos vertybes. Šiuo pagrindu sudaromas *Kultūrų žemėlapis*, kuriame šalys grupuojamos atitinkamai pagal vertybinius prioritetus.

Lietuva pagal dabartinį 2020 m. R. Ingleharto ir Ch. Welzelo sudarytą *Kultūrų žemėlapi*, remiantis 2017–2021 m. apklausų duomenimis, priklauso katalikiškosios Europos šalių grupei. Šią grupę apibūdina nutolimas nuo tradicinių vertybių ir didesnis ar mažesnis materialijų vertybių dominavimas. Lietuva kartu su Lenkija, Vengrija ir Slovėnija išsiskiria katalikiškosios Europos šalių grupėje didesniu materialijų vertybių vertinimu. Tai paaiškinama tuo, kad kai katalikiškosios Vakarų Europos šalys sparčiai vystėsi, Lietuva, kaip ir Lenkija, Vengrija bei Slovėnija, tokios galimybės neturėjo. Ir vis dėlto katalikiškasis tikėjimas turi labai didelį poveikį tradicinių vertybių išlaikymui. Protestantiškojo tikėjimo šalys labiau nutolusios nuo tradicijų, jose įsivyravusios postmaterialiosios

vertybės. Nusistovėjusios tradicinės vertybės yra perduodamos iš kartos į kartą jau ne kaip religinio, o kaip kultūrinio palikimo dalis. Romos katalikų bažnyčia suvaidino labai svarbų vaidmenį priešindamasi kultūrinei asimiliacijai.

Ch. Welzelis ir R. Inglehartas (2010) teigia, kad vertybinė adaptacija iš pradžių vyksta mikro lygmenyje, o kai mikro lygmens adaptacijų sanakaupa susidaro pakankamai didelė, tai tampa jau makro lygmens tendencija. Šios adaptacijos nėra centralizuotai suplanuotos ar „socialiai sukonstruotos“: joks pamatinis veiksnys jų nekontroliuoja (Welzel ir Inglehart 2010: 46). Žmonės ir visuomenės geba prisitaikyti, jei valdo dviejų tipų gebėjimus: (a) gebėjimą tenkinti poreikius siekiant išgyventi; b) gebėjimą pasinaudoti galimybėmis norint klestėti (Welzel ir Inglehart 2010: 44). Universaliųjų vertybių sistema, kurią individas įgyja iki brandos, leidžia įvardinti toje aplinkoje esančius poreikius ir galimybes. „Norint išgyventi, reikia tenkinti poreikius. Norint klestėti, būtina pasinaudoti galimybėmis“ (Welzel ir Inglehart 2010: 46). Vertybių sistema glaudžiai siejasi ir atitinka aplinkoje esančius poreikius ir galimybes.

Tyrinėdami vertybių raidą 1981–2020 m. laikotarpiu, R. Inglehartas ir Ch. Welzelas išvelgė kelias tendencijas. Kai šalies ekonominė situacija gerėja, kartu kinta ir vertybiniai prioritetai. Patenkinus materialiuosius visuomenės poreikius, pereinama prie postmaterialiųjų tikslų siekio. Tai reiškia, kad pereinama į žinių visuomenę.

Saviraiškos vertybės tapo vis aktualesnės pamažu keičiantis kartoms ne tik

Vakarų demokratijose, bet ir daugelyje autoritarinių visuomenių. Atitinkamai postsovietinės šalys, siekiančios saviraiškos ir savirealizacijos, greitai įgyvendino demokratijos siekius (Inglehart 2018: 3). Ekonominis ir fizinis saugumas atitinkamai keičia vertybinius prioritetus ir pasaulėžiūrą, taigi materialijų nuostatų raida į postmaterialiąsias kartu rodo saviraiškos ir savirealizacijos vertybių svarbos augimą. Šis platus kultūrinis pokytis rodo, kad užtikrinus ekonominį ir fizinį saugumą, vis daugiau dėmesio sutelkiama į asmens laisvę rinktis. Naujausioje knygoje *Kultūrinė evoliucija* R. Inglehartas (2018) teigia, kad žmonių vertybes ir elgesį formuoja išlikimo saugumo garantija. Ir atvirkščiai, užtikrintas egzistencinis saugumas skatina atvirumą pokyčiams, įvairovę ir naujas idėjas. Savo knygoje R. Inglehartas pateikia atnaujintą evoliucinės modernizacijos teoriją, kuri grindžiama unikalia duomenų baze: nuo 1981 iki 2014 m. atliktais pasaulio ir Europos vertybių tyrimais. Atlikta šimtai apklausų daugiau nei 100 šalių, kuriose gyvena daugiau kaip 90 procentų pasaulio gyventojų. Autorius teigia, kad šalies gyventojų požiūris labai susijęs su šalyje vyraujančiomis filosofinėmis, politinėmis ir religinėmis nuostatomis. Pasaulietiškos racionalios vertybės siejamos su materializmu. Išgyvenimo vertybės būdingos Rytų pasaulio šalims, o saviraiškos vertybės – Vakarų pasauliui. Šalyse, kuriose ištisos žmonių kartos užaugo esant visuotinai saugiai aplinkai ir nevaržomai minties laisvei, saviraiškos vertė yra kur kas didesnė.

SH. SCHWARTZO IR R. INGLEHARTO
VERTYBINIŲ TEORIJŲ SUGRETINIMAS

Nors Sh. Schwartzo ir R. Ingleharto vertybių tyrimų metodikos skiriasi, juos sieja bendras tyrimo objektas – universaliųjų vertybių sistema. Pagal Sh. Schwartzo metodologiją (1992) aukštesnis valdžios, tikslo siekimo, hedonizmo, aktyvumo ir savarankiškumo vertybinių grupių vertinimas rodo individualumo siekį, o aukštesnis palankumo, tradiciškumo, konformizmo, universalumo ir saugumo vertinimas rodo kolektyvinių interesų raišką.

Remiantis R. Ingleharto ir Ch. Welzelo (2020) pasaulio *Kultūrų žemėlapiu*, tradicinės vertybės pabrėžia religijos, tėvų ir vaikų ryšių, autoriteto ir tradicinių šeimos vertybių svarbą. Išlikimo vertybės glaudžiai siejasi su ekonominiu ir fiziniu saugumu. Tai kartu rodo žemą pasitikėjimo ir tolerancijos lygį. Lyginant su Sh. Schwartzo teorija, tai atitinka kolektyvinių siekių vertybių grupę, t. y. aukštesnį palankumo, tradiciškumo, konformizmo, universalumo ir saugumo vertinimą.

Priešingas matmuo, remiantis R. Ingleharto ir Ch. Welzelo Kultūrų žemėlapiu modeliu (2020), rodo, kad pasaulietinių racionaliuųjų vertybių įsivyravimas reiškia ir mažesnę religijos, tradicinių šeimos vertybių ir autoriteto svarbą. Saviraiškos vertybės teikia didelę reikšmę aplinkosaugai, didėjančiai tolerancijai ir aktyviam piliečių dalyvavimui priimančiam sprendimus ekonominiame ir politiniame gyvenime.

Vadinasi, tai atitinka Sh. Schwartzo (1992) individualių vertybių grupę, būtent, didesnę svarbą teikiant valdžios, tikslo siekimo, hedonizmo, aktyvumo ir savarankiškumo vertinimui.

Vadinasi, kai kolektyvinio pobūdžio vertybės pamažu evoliucionuoja į individualiasias, žmonės tampa atviresni naujovėms, kyla tolerancijos lygmuo, susirūpinimas aplinkosaugos problemomis. R. Ingleharto (2018) evoliucinės modernizacijos teorija teigia, kad šiuos visuomenės pokyčius didele dalimi lemia tai, kad modernizacija atneša vertės pokyčius, dėl kurių ekonomiškai pažangesnės visuomenės turi sistemiskai skirtingą motyvaciją, taigi pasižymi ir kitokiu elgesiu nei ekonomiškai silpnesnės šalys.

Kaip rodo vertybių kaitos tyrimai, daryti Lietuvoje nuo 1996 iki 2018 m., ir atliktų tyrimų rezultatų lyginamoji analizė (Kumpikaitė-Valiūnienė ir kt. 2021), saugumas yra svarbiausia vertybė Lietuvoje visu tiriamuoju laikotarpiu, nors tradiciškumas nekintamai išlieka mažiausiai vertinamas. Saugumo vertybinėje grupėje esančios tokios konkrečios vertybės kaip sveikata ir šeimos saugumas yra labiausiai vertinamos per pastaruosius du dešimtmečius. Lyginant vertybių kaitą, didžiausias pokytis pastebėtas vertinant aktyvumą, kurio svarba išaugo. Tai reiškia, kad pamažu vis ryškiau įsivyrėja individualaus pobūdžio vertybės.

IŠVADOS

Vienareikšmiai atsakyti į straipsnio pradžioje keltą klausimą – kiek gebame

adaptuotis prie pakitusio pasaulio – yra sudėtinga. Bet vertybių kaitos teorijos ir

pastarųjų metų tyrimai rodo, jog yra potencialo, kad vertybės kistų. Kaitos tendencijos jau ryškėja – iš lėto, bet judama postmaterialiųjų saviraiškos vertybių link. Tačiau vertybinė pasaulėžiūra ir juo labiau elgsenos kaita vyksta palengva. Didžiausi pokyčiai tikėtini keičiantis kartoms. Vertybių kaitai ir tolerancijos įsivyravimui turi reikšmės ekonominis stabilumas ir užtikrintas visuomenės saugumas. Tik tada, kai šie pamatiniai poreikiai patenkinti ir viso-

keriopus saugumas tampa savaime suprantama garantija, galima tikėtis ryškesnių pokyčių vertybinėje sistemoje. Tikėtina, kad ilgainiui visuomenėje vis labiau įsitvirtins saviraiškos siekis ir kartu mikro lygmens adaptacijų sankaupa sudarys sąlygas atsirasti makro lygmens tendencijoms. Tad tikėtina, jog ilgainiui visuomenė gebės ne tik tinkamai reaguoti ir adaptuotis prie kintančių sąlygų, bet ir taps tolerantiškesnė ir atviresnė kitoniškumui.

Literatūra

- Eckert A., Hentschke F. (red.). 2021. *Corona and Work around the Globe*. Berlin: De Gruyter.
- Hofstede G. 1980. *Culture's Consequences: International Differences in Work-Related Values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Inglehart R. 1990. *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart R. 1995. *Changing Values, Economic Development and Political Change*. UNESCO: 379–403. Blackwell Publishers.
- Inglehart R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Inglehart R. 2018. *Cultural Evolution. People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Inglehart R., Welzel Ch. 2020. World Cultural Map – World Values Survey. Prieiga per internetą: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp> [žr. 2021 03 20]
- Kluckhohn C. 1951. Values and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification. Parsons, T. Shils, E. (eds.) *Toward a General Theory of Action*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kumpikaitė-Valiūnienė V., Liubiniene V., Žičkute I., Duobienė J., Mockaitis A. I. and Mihi-Ramirez A. 2021. *Migration Culture: A Comparative Perspective*. Springer International Publishing.
- Mead M. 1967. *Cooperation and Competition among Primitive Peoples*. Boston, MA: Beacon Press.
- Rokeach M. 1973. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press.
- Schwartz S. H., Bilsky W. 1987. Toward a psychological structure of human values, *Journal of Personality and Social Psychology* 53 (3): 550–562.
- Schwartz S. H., Bilsky W. 1990. Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications, *Journal of Personality and Social Psychology* 58 (5): 878–891.
- Schwartz S. H. 1992. Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 25: 1–65. New York: Academic Press.
- Schwartz S. H. 2006. Value orientations: Measurement, antecedents and consequences across nations. Jowell R., Roberts C., Fitzgerald R. & Eva G. (Eds.), *Measuring Attitudes Cross-Nationally – Lessons from the European Social Survey*: 169–203. London, UK: Sage.
- Triandis H. C. 1987. Collectivism vs. individualism: A reconceptualization of a basic concept in cross-cultural psychology. Verma G. K., Bagley C. (eds), *Cross-Cultural Studies of Personality, Attitudes and Cognition*. Palgrave Macmillan, London.
- Tylor E. B. 1924. *Primitive Culture*. Gloucester, MA: Smith.
- Welzel Ch., Inglehart R. 2010. Agency, Values, and Well-Being: A Human Development Model, *Social Indicators Research* 97: 43–63.
- Williams, R. M. 1968. Values. E. Sills (Ed.), *International Encyclopaedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan.